

11. Методические рекомендации по выявлению и учету памятников советской архитектуры. – М., 1969. – 12 с.
 12. Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры. – М.: Стройиздат, 1971. – 190 с.
 13. Мусієнко П.Н. Подих сивини глибокої. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 80 с.
 14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. – К. – Полтава, 2000. – С.147-160.
 15. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
 16. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
 17. Піскун В.М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.
 18. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
 19. Распутін В. Проти забуття // Пам'ятки України. – 1988. - №2. – С.25-26.
 20. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А.Г. Чинякова. – М., 1965. – 13 с.
 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 3.
 22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 312.
 23. Там само. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 255.
 24. Там само. – Спр. 278.
 25. Там само. – Спр. 284.
 26. Там само. – Спр. 285.
 27. Там само. – Спр. 286.
 28. Там само. – Спр. 350.
 29. Там само. – Спр. 351.
 30. Там само. – Спр. 381.
 31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5778.
 32. Там само. – Оп.31. – Спр.1671.
 33. Там само. – Спр. 2148.
 34. Там само. – Спр. 2673.
 35. Там само. – Спр. 3456.
 36. Шамаро А.А. Памятники архитектуры прошлого в атеистическом воспитании. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
-

●

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – XVIII ст.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. Росія розпочала довготривалу військову кампанію з метою приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я, які на тоді належали Туреччині й Кримському ханству. За доби Гетьманщини практично в усіх російсько-турецьких війнах брало участь українське козацьке військо, складовою частиною якого був Чернігівський полк.

На першому етапі цієї кампанії козацьке військо І.Самойловича разом із слобідськими полками та російськими вояками здійснило два походи з метою завоювання Чигирин (у 1674-1676 рр.) та два походи з метою його захисту (в

1677 та 1678 рр.) На початку 1674 р. Чернігівський полк у складі війська гетьмана І. Самойловича взяв участь в поході на Правобережну Україну проти гетьмана П. Дорошенка, який уклав угоду з турецьким султаном. Разом з козацькими полками І.Самойловича в поході взяла участь російські війська на чолі з белгородським воєводою Г. Ромодановським.¹ 10 січня 1674 р. 80-тисячне військо І.Самойловича виступило з Гадяча, а 26 січня форсувало Дніпро і захопило ряд поселень. 31 січня з Бужина армія рушила під Черкаси, а до столиці П. Дорошенка Чигирина було направлено посилений корпус під командуванням окольничого П.Скуратова та наказного гетьмана переяславського полковника Д. Райчі. До складу цього корпусу увійшли й козаки Чернігівського полку.² Розоривши околиці Чигирина, але не взявши його, корпус рушив на північ і влився до війська І.Самойловича. 2 лютого 1674 р. штурмом було взято Черкаси, а потім козацьке військо попрямувало до Канева. Коли 9 лютого військо І.Самойловича підійшло до Канева, назустріч йому вийшов генеральний осавул П. Дорошенка Я. Лизогуб, у майбутньому – чернігівський полковник, який побачив безперспективність боротьби, здався і перейшов на службу до І.Самойловича.³ 15 лютого козацьке військо рушило на лівий берег Дніпра і стало табором під Переяславом. За наказом гетьмана Я.Лизогуб вислав частину війська під командуванням чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського розвідати про наближення татар, які вже підійшли до Лисянки. Для боротьби з татарами було сформовано козацький корпус на чолі з генеральним осавулом І.Лисенком та колишніми старшинами П.Дорошенка – генеральним осавулом Я. Лизогубом та генеральним обозним І.Гулаком. До складу цього корпусу увійшов і Чернігівський полк. 27 лютого корпус вирушив з Богуслава і 2 березня дав бій татарам і козакам П.Дорошенка. Ворог зазнав поразки й відступив до Лисянки й Тарасівки. У Лисянці відбулося повстання проти татар, а прибулі полки на чолі з Я. Лизогубом, до складу якого входив і Чернігівський полк, полонили рештки татарського війська. 16 березня 1674 р. старшина 10 правобережних козацьких полків формально усунула П. Дорошенка від влади і проголосила І. Самойловича “гетьманом обох боків Дніпра”. Але П.Дорошенко не визнав рішення ради правобережних старшин. 20 квітня 1674 р. до нього надійшла допомога від турецько-татарського війська, було захоплено Лисянку, Вільховець та інші містечка. 25 травня 6-тисячне татарське військо вже перебувало за 20 верст від Чигирина. Проти нього виступило військо на чолі з наказним гетьманом Д.Райчею, яке складалось із 5 правобережних та 5 лівобережних полків. Бій закінчився перемогою козаків. П. Дорошенко знову звернувся до Туреччини по допомогу, відтак 5 липня 1674 р. І.Самойлович розпочав переправу всього війська з лівого берега Дніпра на правий з метою підготовки до походу під Чигирин. 21 липня козацько-російська армія стала за 15 верст від Чигирина під Боровицею. Чигирин було обложено, але не взято. На Придніпров'я рушили кримський хан і особисто турецький султан, і вже в середині серпня Правобережна Україна опинилася під турецькою окупацією. Козацьке і російське військо залишило Черкаси, а 25 серпня турки взяли Умань. Російські війська і полки І.Самойловича відступили на лівий берег Дніпра, а турки, залишивши П.Дорошенку орду для допомоги оточеному Чигирину, відступили від Умані й рушили на Молдову. На початку жовтня 1674 р. І.Самойлович розпустив військо, убезпечивши лівий берег Дніпра міцними залогами. Козаки Чернігівського полку продовжували нести службу в Каневі, а 18 вересня 1675 р. повернулися до Чернігова.

Проте боротьба за Правобережну Україну тривала. У березні 1676 р. І.Самойлович відправив на правий берег Дніпра козацький корпус у складі 7 полків на чолі з чернігівським полковником В.Дуніном-Борковським. 18 березня вони дійшли до Чигирина, де В.Дунін-Борковський провів переговори з П. Дорошенком, але потім повернувся назад. 11 серпня 1676 р. російсько-українське

військо знову підійшло до Чигирина, і деморалізований поразками П. Дорошенко 19 вересня після переговорів зрікся булави і капітулював. До Чигирина без бою вступили лівобережні козаки й, зокрема, Чернігівський полк. Після повернення військ на Лівобережжя в Чигирині залишилась військова залога – тисяча московських стрільців і тисяча козаків Чернігівського полку на чолі з В. Дуніним-Борковським.

Падіння Чигирина, розрив союзу П.Дорошенка з Османською імперією стали причиною російсько-турецької війни за Україну, оголошеної Стамбулом Москві восени 1676 р. Цікаво, що частину необхідних припасів і човни для боротьби на Дніпрі сплавили Десною з Брянська. Чигиринська фортеця була приготована до оборони. Гарнізон міста становив понад 12,5 тисячі чоловік, а решта козаків перебувала при гетьманові.⁴

Наприкінці липня 1677 р. до Чигирина підійшло майже 90-тисячне турецько-татарське військо, яке розпочало облогу міста. Дізнавшись про прихід турків, 1 серпня 1677 р. гетьман І.Самойлович з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, виступив з Батурина на Ромни, де 4 серпня з'єднався з рештою козацьких полків і рушив на Чигирин. Війська І.Самойловича і Г.Ромодановського наступали в напрямку Бужинської переправи, що за 10 верст від нього. А в Чигирині вже розпочалася запекла боротьба, яка тривала три тижні. 25-26 серпня 1677 р. відбулися перші жорстокі бої на Бужинській переправі, що стали вирішальними у всій військовій кампанії 1677 р., в яких брали участь і чернігівські козаки. В ніч на 27 серпня козацько-московське військо розпочало переправу через Дніпро для допомоги Чигирину і закріпилося на правому березі. 28 серпня кавалерія чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського здійснила атаку на турецький табір. Два дні тривали бої на переправах. Зазнавши тут поразки, 29 серпня 1677 р. турки відступили від фортеці. 5 вересня армія Г. Ромодановського та І.Самойловича розташувалась над Тясмином навпроти Чигирина, а 9 вересня відійшла на Лівобережжя.

Наступного року турецький султан вирішив повторити похід на Чигирин. Навесні 1678 р. козаки спішно відбудовували фортецю. Гетьман І.Самойлович оголосив загальну мобілізацію не тільки козаків, але й міщан та селян. Кожний п'ятий чоловік мав йти до війська, а всі інші – забезпечувати армію всім необхідним. На початку червня 1678 р. російсько-українське військо вирушило на Лубни, а потім на Чигирин. 3 липня воно здійснило перехід через Сулу до Бужинської переправи і облаштувало табір. 9 липня турецько-татарська армія вже стояла під Чигирином. Облаштуванням табору на правому березі займався генеральний осавул Л.Полуботок. Вранці 10 липня на табір напали татари, але були відбиті у запеклому бою. Того ж таки дня турецько-татарська армія здійснила невдалий штурм фортеці. Цього разу чернігівських козаків не було в її гарнізоні, вони діяли в складі війська І.Самойловича. 15 липня російсько-українські війська вдало атакували ворожий табір. Запеклі бої тривали з перервами до 28 липня 1678 р. 1 серпня відбувся бій за переправу на Тясміні, 3 серпня – велика битва на Стрільниковій горі. Козацьке військо стояло на лівому фланзі російсько-українських сил і складалося з дев'яти полків, у тому числі й Чернігівського. Командував військом наказний гетьман чернігівський полковник В.Дунін-Борковський. Ще кілька козацьких полків на чолі з І.Самойловичем були в резерві. Битва закінчилась перемогою над турками, однак вони продовжували облогу Чигирина.⁵ 12 серпня московський воєвода Г.Ромодановський, виконуючи таємну інструкцію царя, наказав висадити фортецю і відходити. Г.Ромодановський та І.Самойлович стали на свої старі позиції на Бужині. Після цього з 14 по 20 серпня турецько-татарська армія штурмувала російсько-український табір, але потім відступила до Чигирина і, підірвавши залишки укріплень, 23 серпня відійшла до Бугу, а звідти – на Молдову. 27 серпня козацьке військо було розпущено по домівках.

Чигиринські походи були однією з найбільших і найкривавіших військових кампаній доби Руїни, в якій загинуло понад три тисячі лівобережних козаків. У Чернігівському полку загинуло двісті вісімдесят сім чоловік, поранено сто десять. Серед загиблих були п'ять сотників, зокрема сиберізький сотник І.Рашевський, седнівський К.Паришковський, киселівські Гирман та К.Бутович і понорницький В.Свириденко. Серед загиблих були "товариства старшого і меншого сто десять" козаків, а серед поранених згадувалися полковий осавул Д.Донець, менські сотник Федір та сотенний хорунжий І.Якимович.⁶

Але Османська імперія продовжувала наступ на Правобережну Україну. Прикриваючись іменем Ю. Хмельницького, турки нищили міста і села. Так, 4 вересня 1678 р. вони взяли і спалили Канів. Тому 5 вересня І.Самойлович повів війська з-під Переяслава на Правобережжя. Ю. Хмельницький залишився гетьманом на Правобережжі, а його загони регулярно здійснювали набіги на Лівобережжя, зокрема в січні 1679 р. У відповідь було здійснено ряд рейдів на Правобережжя. Очікувався широкомасштабний наступ турків, тому навесні 1679 р. довелося вживати термінових заходів щодо оборони Києва.⁷ Сюди, зокрема, рушили й козаки Чернігівського полку. Загалом російсько-українська армія, що стояла під Києвом на обох берегах Дніпра, мала у своєму складі понад 100 тис. вояків. Київ укріплювали всю весну і літо. Восени 1679 р. було завершено будівництво Ізюмської засічної лінії, що прикривала Слобідську Україну, будувались інші прикордонні укріплення. Дізнавшись про масштаби оборонних приготувань, турки і татари відмовились від походу на Київ. Наступні два роки пройшли у виснажливому прикордонному протистоянні. Так, у листопаді 1679 р. поширилися чутки про підготовку кримським ханом Мурад-Гіреєм великого зимового походу на Лівобережжя, отож гетьман тримав військо, у тому числі й Чернігівський полк, у повній бойовій готовності. Турецько-татарській армії так і не вдалося здійснити задуманий похід на Лівобережжя, а локальні напади впродовж 1679-1680 рр. були відбиті. 3 січня 1681 р. було підписано мирну угоду між Росією і Туреччиною на 20 років, що на деякий час розрядило ситуацію у Причорномор'ї.⁸

Але невдовзі чернігівські козаки взяли активну участь у Кримських походах. Перший Кримський похід відбувся в 1687 р. Гетьман І.Самойлович, хоча і ставився до цього походу критично, ранньої весни мобілізував не тільки козаків, але і добровольців, яких додатково записував до козацького стану. На чолі російсько-українського війська постав князь В.Голіцин. У квітні 1687 р. московське військо рушило з Охтирки та Сум. 2 червня на р.Орелі до нього приєдналося 50-тисячне українське військо на чолі з гетьманом І.Самойловичем.⁹ 150-тисячне російсько-українське військо 13 червня перейшло Конку і рушило до р.Карачокрак. Однак уже в середині червня стало зрозуміло, що похід через безводний випалений татарами степ у спеку приречений на невдачу. Було вирішено відступати, але, щоб приховати відступ від татар, послали два корпуси – московський і козацький – для наступу на турецькі нижньодніпровські фортеці Кизикермен і Таванськ. До складу останнього входили п'ять полків, у тому числі й Чернігівський на чолі з Г.Самойловичем.¹⁰ Він мав вийти до Кам'яного Затону і разом із запорожцями вдарити по згаданих фортецях. Під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Г.Самойловича цей загін завдав поразки гарнізону Кизикермена в урочищі Каратібень. Але це був лише локальний успіх, адже 17 червня після військової ради В.Голіцин наказав відступати. Головні сили рушили назад до р.Самари, а сорокатисячний загін на чолі з чернігівським полковником Г.Самойловичем й окольничим Л.Неплюєвим був відраджений до Запоріжжя «для промислу над городками (турецькими) сухим и водным путем».¹¹

Гетьман І.Мазепа прийшов до влади у розпал цього військового протистояння. 1688 р. минув у прикордонних сутичках з татарами. Козаки здебільшого займались

обороною кордонів, але їх окремі підрозділи робили вилазки до Очакова у вересні-жовтні того ж таки року. Готувався новий похід на Крим, і з цією метою у лютому-серпні 1688 р. у гирлі р.Самари було споруджено Новобородицьку фортецю.

У 1689 р. відбувся другий Кримський похід. 17 березня князь В.Голіцин рушив в Україну. Гетьман І.Мазепа у середині березня зібрав військо у Батурині й 17 березня виступив під Ромни, де призначив зустріч усіх козацьких полків, у тому числі й Чернігівського на чолі з Я.Лизогубом, а звітти вирушив на з'єднання з армією В.Голіцина.¹² 20 квітня 1689 р. на р.Самарі російські та українські війська об'єднались у 150-тисячну армію, яка 24 квітня рушила на Перекоп. 11 травня армія дійшла до р. Каїрки, а 14 травня увійшла в Зелену Долину. 15-17 травня на Кизикерменській дорозі відбувались бої з татарами, які зрештою відійшли до Перекопа. Туди ж 20 травня підійшло й російсько-українське військо. Однак там знову стало ясно, що Крим захопити неможливо, тому В.Голіцин провів переговори з ханом і 21 травня 1689 р. відступив. З 20 червня по 18 липня тривало будівництво Новосергіївської фортеці в урочищі Сорок Байраків на р. Самарі, а потім козацькі війська розійшлися по домівках.

Протягом наступних років напруга у відносинах з Кримським ханством не спадала, і чернігівські козаки брали участь в охороні кордону. Чернігівський полковник Я.Лизогуб особисто відповідав за ділянку кордону від Києва до Ірклієва. Окремі козацькі підрозділи, періодично змінюючи один одного, несли сторожову службу на Дніпрі. У випадку небезпеки вони попереджали військове командування і місцеве населення. На прикордонних територіях збройні сутички фактично не припинялись. У січні-лютому 1692 р. відбувся ряд боїв з татарами. Зокрема, 22 січня Білгородська орда напала на Немирів та Сороку. Проти неї виступив І.Мазепа, який став табором у с. Барішівці під Переяславом, звідки він посилав загоны проти татар, і лише у березні повернувся додому.

Навесні-влітку 1692 р. чернігівські козаки несли дозорно-сторожову варту по лінії Київ – Бориспіль – Воронків – Ліплява – Золотоноша – Кропивна – Іркліїв – Вереміївка – Жовнин – Чигирин – Діброва – Кременчук – Переволочна – Царичанка – Нехвороща.¹³ У червні 1692-1693 рр. частина сотень Чернігівського полку брала участь у поході проти кримських татар з Петриком.¹⁴ Восени 1694 р. І.Мазепа направив 20-тисячне козацьке військо на пониззя Дністра на Білгородську (Буджацьку) орду. Наказним гетьманом війська, до якого входило кілька полків, він призначив чернігівського полковника Я.Лизогуба. У жовтні козаки здобули татарське укріплення Ганкушлі понад Дністром, попалили татарські села, захопили Буджак і повернулися назад.¹⁵ Взимку 1694-1695 рр. козаки Я.Лизогуба стояли на лінії Вереміївка-Переяслав.

Протягом 1695-1698 рр. царський уряд здійснив значні військові акції проти Туреччини та Криму у напрямку на Азов та Очаків. Головною їх метою було роз'єднання турецько-татарських сил і завоювання виходу до Азовського і Чорного морів. Були здійснені два Азовські й три Дніпровські походи. Метою першого Дніпровського походу було захоплення нижньодніпровських фортець, другого – оборона і зміцнення Кизикермена і Таванська, третього – розвідка ситуації в степах та зміцнення укріплень. Практично в усіх згаданих військових кампаніях брали участь козаки Чернігівського полку.

Навесні 1695 р. розпочалася підготовка до першого Дніпровського походу. У травні командуючий російськими військами Б.Шереметьєв прибув на р. Коломак. 17 травня насупроти йому виступив І.Мазепа. Зустріч обох корпусів було призначено на р. Омельничці. Б. Шереметьєв прибув туди 2 липня, а І.Мазепа – 3 липня. 11 липня об'єднане російсько-українське військо вирушило на Кизикермен. Частину війська під керівництвом чернігівського полковника Я.Лизогуба відправили Дніпром до Січі з тим, щоб, об'єднавшись із запорожцями, вони рухались на Кизикермен і Таванськ. Кілька днів велися підготовчі роботи до

штурму Кизикермена – були насипані земляні вали, на які поставили гармати. Потім протягом п'яти днів, починаючи з 25 липня, вівся практично безперервний артилерійський обстріл. У цей час Чернігівський та Київський полки й запорожці оточили сусідню з Кизикерменом Таванську фортецю, що позбавило обложених можливості отримати допомогу та відрізало шлях до відступу. 30 липня розпочався штурм Кизикермена, і до вечора фортеця здалась.¹⁶ Через два дні капітулювала й Таванська фортеця.

Проте татари продовжували нападати на українські землі. Так, на початку січня 1696 р. вони напали на села і хутори понад Оріллю. У відповідь І.Мазепа наказав війську виступити для відсічі ворогу, а сам дійшов до Рашівки, де 1 лютого дізнався про відступ татар за Дніпро та Ворсклу. Розпочалася підготовка до військової кампанії 1696 р., яка мала здійснюватись у двох напрямках – азовському та очаківському.

Похід на Азов у 1696 р., що розпочався 24 квітня, став однією з найбільших військових кампаній за участю Чернігівського козацького полку. На чолі козацького корпусу у складі російсько-українського війська був наказний гетьман чернігівський полковник Я.Лизогуб. Водночас гетьман І.Мазепа з кількома полками, у тому числі частиною чернігівських козаків, прикривав Крим, щоб хан з ордою не напав на російсько-українські сили з тилу. Крім чернігівських козаків, під командуванням Я.Лизогуба були також Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, компанійський і сердюцький полки загальною чисельністю до 15 тисяч чоловік.¹⁷ Військо рухалось у напрямі Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов і прибуло до місця призначення 17 червня 1696 р. Табір розташувався на лівому березі Дону. Прибувши під Азов, війська взяли його в облогу і почали готуватися до штурму. Козакам довелось також відбивати напади татар, які намагалися прорвати кільце оточення. Особливо активну участь у бойових діях взяла козацька і компанійська кіннота, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р. Кагальник.¹⁸ Також було відбито напади турецько-татарського війська з боку степу 24 червня, 30 червня, з 2 по 8 липня, 13 липня. Козаки Чернігівського полку брали активну участь і у відсічі вилазкам турецького гарнізону з обложеного Азова.¹⁹

Вирішальну роль у взятті фортеці відіграли українські козаки під проводом Я. Лизогуба. Російські урядовці, які відповідали за постачання під Азов продовольства, значну його частину розікрали, відтак в українських і російських полках почався голод. Голодні козаки, залучені до земляних робіт, вирішили здобувати Азов і, незважаючи на те, що московське командування не планувало наступу, здійснили успішну атаку.²⁰ З метою підготовки до штурму Азова з 23 червня по 15 липня було насипано земляний вал, який значною мірою вирішив долю походу, споруджено потужний табір, укріплений артилерією. З 14 по 16 липня з цього валу вівся обстріл Азова, внаслідок якого вдалося зруйнувати один з бастіонів фортеці. 17 липня, відбивши атаку татарської кінноти зі степу і вилазку турецького гарнізону з Азова, війська розпочали штурм фортеці. 19 липня азовський гарнізон капітулював.²¹ Після перемоги чернігівські козаки з 20 по 29 липня брали участь у відбудові фортеці, а 31 липня рушили додому. Незважаючи на запеклу боротьбу під Азовом, втрати чернігівських козаків у цьому поході були порівняно незначними – загинуло 26 і було поранено 25 козаків, 4 потрапили в полон.²²

Водночас готувався і похід на Очаків, здійснювались заходи оборонного характеру. Вибрані козаки Чернігівського полку відбували сторожову службу на Дніпрі від Кременчука до Києва. Частина з них плавала Дніпром й слідувала за південними степами, брала участь у складі козацьких роз'їздів для розвідки в степах. Наприкінці травня 1697 р. розпочався новий похід російсько-українського війська на пониззя Дніпра – другий Дніпровський похід. Тепер метою було взяття

Очакова – головної турецької фортеці на Дніпрі. У ньому чернігівські козаки також взяли активну участь. Козацьке військо вів особисто гетьман І.Мазепа, його правою рукою був Я. Лизогуб. На початку літа війська переправились через Дніпро і дійшли до порогів. 6 липня 1697 р. спільна російсько-українська армія була вже поблизу Кодака. Після цього було форсовано Дніпро через Чернечий перевіз, і військо рушило правим берегом Дніпра до Вольного порога. Прибувши туди 16 липня, російсько-українські війська почали очікувати прибуття турецького флоту і готуватися до річкового походу. Коли стало відомо, що турецько-татарські війська зайняли Ісламкерен і ведуть вогонь по Мубеуреккермену, було прийняте рішення вислати військо у складі 3200 козаків з різних полків на чолі з чернігівським полковником Я.Лизогубом Дніпром для допомоги обложеному турками гарнізону Таванської фортеці. 22 липня вони прибули на Січ і дізнались, що кошовий отаман Г.Яковенко з козаками вже поплив під Таванськ. Військо Я.Лизогуба рушило суходолом туди ж і 25 липня прибуло до Кизикермена, де й зустріло запорожців. Татари, побачивши прихід великого війська, залишили Ісламкерен і відступили у степ. Було прийнято рішення зміцнити фортеці та спостерігати за діями ворога. 29-31 липня у регіон прибували значні турецько-татарські сили. Чернігівський полк у складі армії І.Мазепи перебував поблизу Таванська. 2 серпня турецько-татарські війська почали атакувати Таванськ і Кизикермен. Не припиняючи боїв, 15 серпня козаки і російські солдати завершили фортифікацію Таванська і Кизикермена. Я.Долгоруков та І.Мазепа вирішили збільшити залогу і в ніч з 19 на 20 серпня з основним військом повернули на Січ. З 20 серпня турецько-татарські війська постійно штурмували згадані фортеці протягом двох місяців, але безрезультатно. Другий Дніпровський похід закінчився у жовтні 1697 р. Оскільки турки задіяли значні сили, ця військова кампанія перетворилась в оборонну – за збереження Кизикермена і Таванська.

У травні 1698 р. розпочався третій Дніпровський похід. 29 травня І.Мазепа з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, прибув на Коломак і, об'єднавшись з російським військом, рушив через р. Самару та Кінські Води до Перекопа й став біля Ісламкермена. Було вирішено зміцнити Таванськ та Кизикермен і надіслати 10-тисячний загін до Очакова, але, провівши розвідку, військо повернуло назад. Після наступу турецько-татарських військ козацькі полки відійшли на правий берег Дніпра і, форсувавши ріку 31 липня біля Кодака та залишивши у фортецях залози і припаси, повернулися додому.

У 1710-1713 рр. Чернігівський полк на чолі з П.Полуботком також брав участь у російсько-турецькій війні, під час якої йому було доручено охорону кордону вздовж Дніпра. Зокрема, у 1713 р. козаки стояли під Києвом і насипали вал, почавши від «Московського городу» повз Либідь до Подолу.²³

Чергова війна Росії з Туреччиною тривала у 1735-1739 рр. Слід зазначити, що тоді управління козацькою державою здійснювало так зване «Правління гетьманського уряду». Коли восени 1735 р. російське командування вирішило організувати похід у межі Кримського ханства, у складі армії під командуванням київського генерал-губернатора та начальника Української укріпленої лінії генерал-лейтенанта М.Леонтьєва перебували й лівобережні козацькі полки. 1 жовтня 1735 р. армія виступила від р.Оріль у напрямі на Крим, а 12 жовтня того ж таки року підійшла до Перекопа. Але несподівані сильні морози, падіж коней від нестачі фуражу завадили успішному походу, і 16 жовтня біля урочища Гірки Води М. Леонтьєв зібрав військову раду, на якій було вирішено повертатися в Україну.²⁴ Наприкінці 1735 р. російський уряд розпочав підготовку до широкомасштабних дій у Приазов'ї. Передбачалось нанесення ударів по Азову, який знову опинився в руках турків, і Криму. 12 квітня 1736 р. Росія оголосила війну Туреччині. Козацькі полки, в тому числі й Чернігівський, увійшли до складу Дніпровської армії. 17 травня 1736 р. російська армія підійшла до Перекопа. Козацькі полки за наказом

фельдмаршала Б.Мініха мали залишатися у резерві. 20 травня вони відтіснили татарську кінноту від Перекопа, а 22 травня росіяни захопили фортецю Ор-Капи, в якій було розміщено 1000 лівобережних козаків. 25 травня російська армія рушила вглиб Кримського півострова, але через спеку, брак їжі й води просуvalася дуже повільно. Татари підпалили степ і постійно непокоїли локальними нападами. 16 червня 1736 р. армія Б.Мініха підійшла до Бахчисарая. Кримський хан відійшов у гори. Але, зруйнувавши Бахчисарай та Султансарай і втративши від хвороб і нестачі води більше третини війська, російська армія повернула назад. У серпні 1736 р. лівобережні козаки розійшлися по домівках. Проте у січні-лютому 1737 р. татари здійснили набіги на Лівобережжя. Українська укріплена лінія не була для них серйозною перешкодою. Для продовження боротьби з турецько-татарськими військами було сформовано дві армії. До складу армії під командуванням фельдмаршала П.Лассі входило 9000 лівобережних козаків. 30 червня 1737 р. російська армія підійшла до Очакова, і 2 липня його було взято штурмом. Успішно тривали військові дії й на морі: у 1736 р. було проведено Кінбурнську, а у 1737 р. – Очаківську кампанії, під час яких козаки на човнах контролювали водний простір навколо фортець.²⁵ Потім армія рушила на Бендери, але татари підпалили степ, і, залишившись без корму для коней, Б.Мініх повернув армію в Україну. Згідно з наказом Б.Мініха командування Української укріпленої лінії у лютому 1738 р. з метою проведення розвідувальних дій у степ постійно відправлялись партії козаків. Взимку 1738-1739 рр. лівобережні козацькі полки, в тому числі і Чернігівський, перебували в Усть-Самарську під орудою Б.Мініха для розвідувальної служби.²⁶ Загалом у 1738 р. у російській армії було задіяно 1627 козаків Чернігівського полку. З них 859 входило до складу армії Б.Мініха, 159 знаходилось у фортеці Азов і 609 – на Українській оборонній лінії. Слід відзначити, що того ж таки року Чернігівський полк мав ще додатково вислати 110 козаків, причому у зв'язку з цим Генеральна військова канцелярія навіть дозволила у випадку відсутності такої кількості козаків спорядити у похід посполитих.²⁷ У 1739 р. Чернігівський полк виставив 1738 козаків – 800 до армії Б.Мініха і 938 для охорони кордонів. Загалом протягом війни 1735-1739 рр. було задіяно 12179 чернігівських козаків.²⁸ Козаки Чернігівського полку не завжди особисто брали участь у походах: у XVIII ст. набула поширення практика відправляти замість себе родичів або наймитів. Так, згідно з відомостями Чернігівської полкової канцелярії “О казаках выборных, кои вместо себя братьев, свойственников, наймитов и детей отправили...з сотенных ведомостей сочинённой августа 26 дня 1737 года“ 18 виборних козаків полку (8 з них – з Городнянської сотні) замість себе у військовий похід відправили інших осіб.²⁹ За російсько-турецької війни 1735-1739 рр. козаки-піхотинці у кількості 1000-2000 чоловік як окреме формування щороку споряджались до театру воєнних дій у складі армії під командуванням П.Лассі. Крім того, з кожним кінним полком вирушав і загін піхотинців, які працювали на спорудженні тимчасових земляних укріплень, обслуговували обоз і гарматний парк.³⁰ У 1739 році армія П.Лассі здійснила похід у Крим, а армія Б.Мініха – на Хотин. У цих кампаніях брали участь і козаки Чернігівського полку.

Війна з Туреччиною 1768-1774 рр. була для Російської імперії набагато успішнішою, ніж попередня. У цей час управління Гетьманщиною здійснювала Малоросійська колегія на чолі з П.Румянцевим.³¹ Під час війни у складі російської армії успішно діяли козацькі полки з Лівобережної України, у тому числі й Чернігівський на чолі з полковником П.Милорадовичем. Значною мірою успіхи російської армії були пов'язані з діяльністю П.Румянцева, який у 1769 р. керував Другою армією, а потім замінив В.Голіцина на посаді командуючого Першої армії. Російська армія здобула переконливі перемоги в урочищі Ряба Могила 17 червня 1770 р. та біля р. Ларга 7 липня того ж таки року.³² Турки і татари відійшли в бік Рені, Ізмаїла та Кілії. Головні сили турецької армії були розбиті 21 липня 1770 р.

біля озера Кагул, після чого було зайнято територію Бессарабії. Після Кагульської битви П.Румянцев повів частину війська до Дунаю. Загін князя М.Репніна 23 липня вирушив з села Більбоке на березі Кагульського озера і 26 липня підійшов до Ізмаїла. Було розбито турецьке військо, що стояло біля фортеці, розпочався штурм, і після зустрічі з російськими парламентарями гарнізон Ізмаїла капітулював. 5 серпня 1770 р. цей загін, залишивши в Ізмаїлі частину війська, вирушив на Кілію. Прибувши під стіни міста 10 серпня, загін М.Репніна почав штурм, і 21 серпня Кілія капітулювала.³³ Після її взяття М.Репнін виділив загін на чолі з бригадиром Й.Інгельстромом для оволодіння Очаковом. 16 вересня загін дійшов до Акермана. Після тривалої осади та звістки про падіння Бендер і підхід до Й. Інгельстрома підкріплень, 27 вересня 1770 р. Акерман капітулював. Таким чином, уся територія між Дунаєм і Прутом була завойована російською армією.

Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа графа П.Паніна 15 вересня 1770 р. здобула Бендери, а потім під командуванням генерал-аншефа князя В.Долгорукого за участю козаків, у тому числі й чернігівських, оволоділа Кримом. Армія П.Румянцева успішно діяла за Дунаєм, за що він і одержав титул Задунайський.

Таким чином, у останній третині XVII-XVIII ст. Чернігівський полк брав безпосередню участь у війнах Росії з Туреччиною і Кримом й зарекомендував себе як цілком боєздатна військова одиниця. Проте у 1782 р. у зв'язку з остаточною ліквідацією політичної автономії Гетьманщини Чернігівський полк як складова українського козацького війська був ліквідований.

Джерела та література:

1. Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991 – С. 95.
2. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 232.
3. Павленко С. Оточення І.Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004 – С.92.
4. Заруба В.М. Назв. праця. – С. 259.
5. Хроніка Павла Полуботка / підготовка до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 107.
6. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 127 – 130.
7. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
8. Літопис С. Величка. – К., 1990. – Т.1.- С.241,274; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 101,105.
9. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів;Париж;Торонто, 2001. – С. 71.
10. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99.
11. О. Оглоблин. Назв. праця – С. 72.
12. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. I. Лизогубы. – Киевская старина. – 1882 – Т.1. – С. 109.
13. Заруба В.М. Назв. праця – С. 373.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1991. – С. 166, 168.
15. О. Оглоблин. Назв. праця. – С. 91.
16. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С. 166, 168.
18. Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т.1. – С. 514.
19. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в 18 веке. – СПб., 1819. – Т.1. – Ч.1. – С. 262.
20. Павленко С. Назв. праця. – К., 2004. – С. 93.
21. Літопис Самовидця. – К., 1971.– С. 157.
22. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т.4. – С. 179.
23. Хроніка Павла Полуботка...– С. 108; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 113-114, 118, 368,394.
24. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя, 2002. – С. 26.
25. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-

турецькому протистоянні 18 століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2006. – С. 10.

26. Шпитальов Г.Г. Назв. праця – С. 37.

27. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія. – Оп.2. – Спр. 31. – Арк. 4.

28. Романовський В. Війна 1735-1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України - К., 1932. – С. 37.

29. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969. – С. 31, 50 – 51.

30. Там само. – С. 51.

31. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951 – С. 62 – 63.

32. Т.Г. Гончарук. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн у 18 ст. – Одеса, 2002. – С. 12.

33. Там само. – С. 22.

